तृतीयः पाठः

मानवधर्मः

वेदार्थनिर्णये सहायकभूतेषु वेदाङ्गेषु कल्पसूत्राणाम् अतिमहनीयं स्थानं विद्यते। कल्पेषु चतुर्विधानां सूत्राणाम् अन्तर्भावो विद्यते। तानि सूत्राणि सन्ति - १. श्रौतसूत्राणि, २.गृह्यसूत्राणि ३. धर्मसूत्राणि ४. शुल्वसत्राणि। तेषु धर्मसूत्राणि एव धर्मशास्त्राणि, तान्येव च स्मृतिपदाख्यानि भवन्ति -

''श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः'' ।

एतासु स्मृतिषु सामाजिक-विषयाणां, चतुर्णां पुरुषार्थानां, वर्णाश्रमधर्माणां, राजधर्माणाञ्च वर्णनं श्रुतिमनुसृत्य एव भवति। साम्प्रतम् उपलभ्यमानासु प्रायः पंचाशत-स्मृतिषु महर्षिमनुप्रणीतस्य मनुस्मृतेः स्थानमन्यतमम्।

द्वादशाध्यायात्मिकायामस्यां स्मृतौ धर्मस्वरूपं, वर्णाश्रमधर्माः, राजधर्माश्च विस्तरेण व्याख्याताः। मानवीय-जीवने कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकप्रसङ्गे मनुस्मृतिः अद्यापि अस्माकं पन्थानं प्रशस्तीकरोति। भारतीय विधि-निर्माणे सामाजिक व्यवस्थायाञ्च मनुस्मृतेः विशिष्ट योगदानमस्ति। मनुस्मृतिः भारतीय संस्कृतौ मानवीयाचारस्य श्रेष्ठपरिचायिका अस्ति।

पाठोऽयं मनुस्मृतेः द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ अध्यायाद् सङ्कलितः। अत्र वर्णितानाम् विविधविषयकानां पद्यानां सङ्कलनं विहितमस्ति। एषु पद्येषु मनुना आचारधर्मस्य, धर्मशास्त्रीय विविधविधानां व्यवस्थानां च विवेचनं कृतम्। ब्रह्मचारिणां विहिताविहित कर्मणाम्, इन्द्रियनिग्रहस्य, गृहस्थजीवने आचरणीय कर्त्तव्याकर्त्तव्यस्य च मार्मिकाः उपदेशाः वर्णिताः। विशेषरूपेण मातृ-पितृ-गुरुभक्तिः, अध्ययनशीलता, नारी-सम्मानः, संतोषप्रवृत्तिः सदृशाः श्लोकाः विद्यार्थिणां कृते परमोपयोगी भवितुं शक्यन्ते।

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्हि मानवः ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ।।१ ।।

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ।। २ ।।

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम् ।। ३ ।।

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ।। ४ ।।

न जातु काम: कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय: एवाभिवर्धते ।। ५ ।।

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमांश्च तपांसि च ।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ।। ६ ।।

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
सर्वान् संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योगतस्तनुम् ।। ७ ।।

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविन: ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशोबलम् ।। ८ ।।

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ।। ९ ।।

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता: ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफला: क्रिया: ।।१० ।।

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।
अमित्रादपि सद्‌वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ।।११ ।।

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ।।१२ ।।

धर्मार्थावुच्यते श्रेय: कामार्थौ धर्म एव च ।
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थिति:।।१३।।

संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।
संतोषमूलं हि सुखं दु:खमूलं विपर्यय: ।।१४ ।।

आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिता: प्रजा: ।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ।।१५ ।।

सर्वलक्षणहीनोऽपि य: सदाचारवान्नर: ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ।।१६ ।।

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।
यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत् यत्नेन: ।।१७ ।।

सर्वं परवशं दु:खं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदु:खयो: ।।१८ ।।

❀ ❀ ❀

अन्वय :–

१. हि मानव: श्रुति स्मृति उदितं धर्मम् अनुतिष्ठन् इह कीर्तिम् अवाप्नोति प्रेत्य च अनुत्तमं सुखम् (अवाप्नोति) ।

२. एक अक्षरं (ओ३म् इति) परं ब्रह्म कथ्यते। प्राणायामा: परं तप: कथ्यते। तु सावित्र्या: अपरं(किमपि) न अस्ति, सत्यं मौनात् विशिष्यते ।

३. अपहारिषु विषयेषु विचरताम् इन्द्रियाणां संयमे विद्वान् यत्नम् आतिष्ठेत्, यन्ता वाजिनां इव (यथा) ।

४. इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन असंशयम् दोषम् ऋच्छति। तानि एव संनिम्य तु तत: सिद्धिं नियच्छति ।

५. कामानाम् उपभोगेन न जातु काम: शाम्यति, हविषा कृष्णवर्त्मा इव भूय: एव अभिवर्धते।

६. विप्रदुष्टभावस्य वेदा:, त्याग:, यज्ञा:, नियमा:, तपांसि च कर्हिचित् सिद्धिं न गच्छन्ति।

७. इन्द्रियग्रामं वशे कृत्वा मन: च तथा संयम्य, योगत: तनुम् अक्षिण्वन् सर्वान् अर्थान् संसाधयेत्।

८. नित्यम् अभिवादनशीलस्य, वृद्धोपसेविन:, तस्य आयु: विद्या यश: बलं चत्वारि वर्द्धन्ते।

९. भूतानाम् अनुशासनम् अहिंसया एव कार्यं श्रेय:। धर्मम् इच्छता मधुरा श्लक्ष्णा च वाक् एव प्रयोज्या।

१० यत्र तु नार्य: पूज्यन्ते तत्र देवता: रमन्ते। यत्र एता: तु न पूज्यन्ते तत्र सर्वा: क्रिया: अफला: (भवन्ति)।

११. विषात् अपि अमृतं ग्राह्यं, बालात् अपि सुभाषितम् (ग्राह्यं), अमित्रात् अपि सद्वृत्तम् (ग्राह्यं) अमेध्यात् अपि काञ्चनम् ।

१२. यथा नर: खनित्रेण खनन् वारि अधिगच्छति, शुश्रूषु: तथा गुरुगतां विद्याम् अधिगच्छति।

१३. इह धर्मार्थौ श्रेय: उच्यते, कामार्थौ (श्रेय: उच्यते) धर्म एव (श्रेय:), अर्थ एव (श्रेय:) ह वा। स्थिति तु त्रिवर्ग (एव) श्रेय: इति।

१४. संयत: संतोषं परम् आस्थाय सुखार्थी भवेत्। हि संतोषमूलं सुखं विपर्यय: दु:खमूलम्।

१५. हि प्रजा: आचारात् ईप्सिता: आयु लभते। आचारात् अक्षय्य धनम् लभते। आचार: अलक्षणं हन्ति।

१६. नर: य: सदाचारवान्, श्रद्दधान: अनसूय: च (स:) सर्वलक्षणहीन: अपि शतं वर्षाणि जीवति।

१७. यत् यत् परवशं कर्म तत् तत् यत्नेन वर्जयेत्। तु यत् यत् आत्मवशं (कर्म) स्यात् तत् तत् यत्नत: सेवेत्।

१८. परवशं सर्वं (कर्म) दु:खं , सर्वम् आत्मवशं (कर्म) सुखम्। एतत् सुखदु:खयो: लक्षणं समासेन विद्यात् ।

शब्दार्था: टिप्पण्यश्च

श्रुतिस्मृत्युदितं	=	श्रुति स्मृति उदितं, (वेदग्रन्थेषु धर्मशास्त्रेषु च वर्णितम्)
चानुत्तमम्	=	च अनुत्तमम् (सर्वोत्कृष्ट इति अर्थ:)
प्रेत्य	=	परलोकस्य स्थिति (इस संसार से विदा होकर मरने के पश्चात् आत्मा की अवस्था), प्र + इ+ल्यप् = प्रेत्य।

एकाक्षरम्	=	ओ३म् इति ओंकार, प्रणवाक्षर, एक + अक्षरम् (दीर्घ सन्धि)।
प्राणायामाः	=	श्वास–प्रश्वासस्य स्थितिः, पुरक–कुम्भक–रेचक इति त्रिविध प्राणायामाः।
विषयेष्वपहारिषु	=	अपहारिषु विषयेषु, अपहरण किये जा रहे विषयों में।
यन्तेव वाजिनाम्	=	अश्वानां नियन्त्रणे सारथिवत् (रथ के घोड़ों को जिस प्रकार सारथि नियन्त्रित करता है), यन्ता + इव (गुण सन्धि)
प्रसङ्गेन	=	इन्द्रियविषयसम्पर्केन (इन्द्रियों का विषयों से सम्पर्क हो जाने से)
संनियम्य	=	नियन्त्रणं कृत्वा (संयम पूर्वक), सम् + नि + यम् + ल्यप्।
जातु	=	संभवतः, कदाचित् (कभी), जन् + क्तुन्।
हविषा	=	आहुति द्वारा, (हवनीय द्रव्यप्रदत्त आहुति से) तृतीया, एकवचन।
कृष्णवर्त्मेव	=	अग्निः इव, कृष्णवर्त्मा + इव (गुण सन्धि)
विप्रदुष्टभावस्य	=	दूषितः, विकृत्, भ्रष्टः(मलिन भाव रखने वाले के), षष्ठी एकवचन।
संसाधयेदर्थानक्षिण्वन्	=	संसाधयेत् अर्थान् अक्षिण्वन्, (शरीर को) क्षीण होने से बचाते हुए अर्थों (कामनाओं) को साधना चाहिये)।
योगतस्तनुम्	=	योगतः शरीरम्, योग +तसिल् = योगतः, योगतः + तनुम् (विसर्ग सन्धि)
अहिंसयैव	=	अहिंसया एव (अहिंसा से ही), अहिंसया + एव (वृद्धि सन्धि)।
भूतानाम्	=	प्राणिनाम् (जीवित प्राणियों का), षष्ठी विभक्ति, बहुवचन।
श्लक्ष्णा	=	सौम्येन, निश्छलेन (ईमानदारी से), श्लक्ष्ण, तृतीया एकवचन।
तत्राफलाः	=	यत्र नारी अपमानः तत्र सर्वाः क्रियाः अफलाः इत्यर्थः, तत्र + अफलाः (दीर्घ)।
विषादप्यमृतं	=	विषाद् अपि अमृतं ग्राह्यम् इत्यर्थः (विष में भी अमृत ढूँढना चाहिये)
सुभाषितम्	=	शोभनं भाषितम् (सुन्दर अथवा उत्कृष्ट वचन), सु + भाष् + क्त।
अमेध्यादपि	=	अपवित्रादपि (मलिन या मलयुक्त से भी), अमेध्यात् +अपि (जश्त्व)
वार्यधिगच्छति	=	जलं प्राप्नोति, वारि + अधिगच्छति (यण सन्धि)।
शुश्रूषुः	=	श्रवण किंवा सेवा इच्छुकः (आज्ञाकारी छात्र), श्रु + सन्(द्वित्वादि)+ उ।

धर्मार्थावुच्यते	=	धर्म–अर्थौ उच्यते। धर्म + अर्थ + उच्यते (दीर्घ, अयादि सन्धि)।
श्रेयस्त्रिवर्ग	=	धर्म–अर्थ–काम इति त्रिवर्गः श्रेयस्करः, श्रेयः + त्रिवर्गः (सत्व सन्धि)
विपर्ययः	=	वैपरित्य, उल्लंघनः वा (दुर्भाग्य), वि + परि + अस् + क्त ।
सदाचारवान्नरः	=	सदाचारी मनुष्यः, सदाचारवान् + नरः ।
श्रद्धानोऽनसूयश्च	=	श्रद्धावान् ईर्ष्यारहितः च। न असूयः (नञ् तत्पुरुष)
यद्यत्परवशम्	=	यत् यत् परकीयाधीन, नास्ति स्वाधीनम् (जो कार्य पराधीन हैं)।
समासेन	=	संक्षिप्तेन।

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः –

प्र. १. प्राणायामाः कतिविधः भवन्ति ?

(क) द्विविधः (ख) चतुर्विधः

(ग) त्रिविधः (घ) पञ्चविधः ( )

प्र. २. 'श्रुतिस्मृति' रूपेण के ग्रन्थाः परिगण्यते ?

(क) वेदशास्त्र–धर्मशास्त्र (ख) अर्थशास्त्र–कामशास्त्र

(ग) इतिहास–पुराण (घ) वेदांग–उपनिषद् ( )

प्र. ३. इन्द्रियाणां संख्या वर्तन्ते ?

(क) पञ्च (ख) षट्

(ग) दश (घ) एकादश ( )

प्र. ४. 'श्रेयस्त्रिवर्गः' अस्मिन् पदे त्रिवर्गस्य किमर्थम् ?

(क) धर्मः (ख) अर्थः

(ग) कामः (घ) एते सर्वे ( )

प्र. ५. रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्–

(क) यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र .... ।

(ख) .... परमास्थाय सुखार्थीः संयतो भवेत्।

(ग) श्रद्धधानोऽनसूयश्च .... वर्षाणि जीवति।

(घ) इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य .... सुखम्।

प्र. ६. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितान् पदान् आश्रित्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

(क) सत्यं मौनात् विशिष्यते ।

.... ?

(ख) कामानाम् उपभोगेन कामः न शाम्यति ।

.... ?

(ग) आचारः अलक्षणं हन्ति ।

.... ?

(घ) ईप्सिताः प्रजाः आचारात् लभते ।

.... ?

अतिलघूत्तरात्मक-प्रश्नाः–

प्र.१. परं तपः किमस्ति ?

प्र.२. अक्षय्यं धनं कस्मात् लभते ?

प्र.३. गुरुगतां विद्यां कः अधिगच्छति ?

प्र.४. शतं वर्षाणि कः जीवति ?

प्र.५. अमित्रादपि किं ग्राह्यम् ?

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः –

प्र.१. श्रुतिस्मृतिग्रन्थान् अनुसृत्य किम् अवाप्नोति ?

प्र.२. इन्द्रियाणां संयमे विद्वान् यत्नं कथम् आचरेत् ?

प्र.३. सुखदु:खयोः मूलं किम् ?

प्र.४. आचारात् किं-किं लभन्ते ?

प्र.५. सुखदु:खयोः लक्षणं किम् ?

निबन्धात्मक-प्रश्नाः–

प्र.१. इन्द्रियसंयमस्य महत्त्वं प्रतिपादयत ?

प्र.२. 'सन्तोषमूलं हि सुख' किमर्थम् उच्यते ?

प्र.३. पाठस्य द्वादश-सप्तदशयोः श्लोकयोः सप्रसङ्ग व्याख्या विधेया ।

व्याकरणात्मक-प्रश्नाः–

१. अधो-लिखितेषु पदेषु नामोल्लेखपूरस्सरसन्धिः कार्यः –

		सन्धिः	सन्धिनाम
(क)	वृद्ध + उपसेविनः	=	
(ख)	कृष्णवर्त्मा + इव	=	
(ग)	आचारात् + लभते	=	
(घ)	नार्यः + तु	=	
(ङ)	अमित्रात् + अपि	=	

२. अधो-निर्दिष्टानां सन्धिपदानां सन्धि-नाम-निर्देशपूर्वक-विग्रहो विधेयः –

	सन्धिपदम्	विच्छेदः	सन्धिनाम
(क)	चानुत्तमम्		
(ख)	तान्येव		
(ग)	यत्रैतास्तु		
(घ)	बालादपि		
(ङ)	वार्यधिगच्छति		

३. अधोलिखितानां पदानां नाम-निर्देशपूर्वक-समासो विधेयः –

	पदानि	समासः	समासनाम
(क)	न संशयम्		
(ख)	दुःखस्य मूलम्		
(ग)	धर्मश्च अर्थश्च		
(घ)	सर्वेभ्यः लक्षणेभ्यः हीनः		
(ङ)	कामश्च अर्थश्च		

४. **निम्नलिखितानां समस्तपदानां नाम-निर्देश-पुरस्सर-विग्रहो विधेयः -**

	समस्तपदम्	विग्रहः	समासनाम
(क)	सुखार्थी		
(ख)	अक्षिण्वन्		
(ग)	सदाचारः		
(घ)	अनसूयः		
(ङ)	अलक्षणम्		

५. **अधोनिर्दिष्टेषु पदेषु शब्द-विभक्ति-वचन-निर्देशं कुरुत -**

	पदम्	शब्दः	विभक्तिः	वचनम्
(क)	विषयेषु			
(ख)	तपांसि			
(ग)	नरः			
(घ)	सर्वान्			
(ङ)	समासेन			

६. **निम्नलिखितानां तिङन्तपदानां धातुः लकारः पुरुषः वचनं च पृथक् निर्दिश्यताम् -**

	तिङ्न्तपदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
(क)	आतिष्ठेत्				
(ख)	ऋच्छति				
(ग)	वर्द्धन्ते				
(घ)	अधिगच्छति				
(ङ)	हन्ति				

७. **निम्नलिखितेषु पदेषु प्रकृतिः प्रत्ययश्च पृथक् लिख्यताम् -**

	पदम्	प्रकृतिः	प्रत्ययः
(क)	संयम्य		
(ख)	कार्यम्		

(ग) कृत्वा

(घ) सुभाषितम्

(ङ) ग्राह्यम्

८. **अधोनिर्दिष्टान् पदान् आश्रित्य वाक्यानि रचयत –**

पदम्	वाक्यम्
(क) आचारः	.... ।
(ख) संतोष	.... ।
(ग) अहिंसा	.... ।
(घ) आत्मवश	.... ।
(ङ) मधुरा	.... ।

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठात्मक-प्रश्नाः १. (ग) २.(क) ३. (घ) ४. (घ)

❀ ❀ ❀